

права з позицій юриспруденції та простежити взаємодію права з суто юридичними явищами – правовими відносинами та нормами права. Такі категорії, як екзистенція, природа речей, трансцендентальне «Я», намагаються пояснити сутність права лише з філософських позицій, оминаючи увагою сферу юриспруденції. По-друге, феноменологічний підхід до розуміння права намагається звести право виключно до комунікації між суб'єктами, не приділяючи уваги тому моменту, що не будь-яка комунікація людей являє собою право. По-третє, залишається без відповіді питання про критерії права, оскільки, на нашу думку, такого критерію, як успішна комунікація суб'єктів, замало.

З огляду на це можна сподіватися, що в майбутньому феноменологічний підхід щодо праворозуміння розвиватиметься в руслі уточнення й доопрацювання своїх деяких слабких сторін, створивши на цих засадах більш досконалу актуальну методологію для розуміння сутності права.

Список використаної літератури:

1. Гетьман І. В. Ідея правового спілкування в сучасному суспільстві // Державне будівництво та міське самоврядування: Зб. наук. пр. – Х., 2004. – Вип. 7. – С. 175.
2. Козюбра М. Загальнотеоретична юриспруденція: радянська традиція та європейська перспектива // Укр. право. – 2005. – № 1. – С. 7-21; Цвік М.В. Сучасне праворозуміння – методологічна основа правової науки // Матеріали міжнародної наукової конференції 13-14 грудня 2002 р. / Упоряд.: М.І. Панов, Ю.М. Грошевий. – Х., 2003. – С. 88-91.
3. Петришин О. Конфлікт та співробітництво як соціальне середовище права // Вісн. Акад. прав, наук України. – 2004. – № 3. – С. 24-34.
4. Философский энциклопедический словарь. – М., 1998.
5. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник. – К., 2005.
6. Гуссерль Э. Логические исследования // Философия как строгая наука. – Новочеркасск, 1994. – Т. 1.
7. Прехтль П. Введение в феноменологию Гуссерля. – Томск, 1999.
8. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб., 2001.
9. Максимов С.И. Философско-правовая концепция К.-О. Апеля и Ю. Хабермаса // Проблемы законности. – 2002. – № 55. – С. 168.
10. Современная западная социология: Словарь. – М., 1990.
11. Herrmann F.-W. Der Begriff der Phänomenologie bei Heidegger und Husserl.
12. Schütz A. Das problem der transzendentalen Intersubjektivität bei Husserl // Studien zur phänomenologischen Philosophie. Gesammelte Aufsätze. Bd. 3. – Den Haag, 1971.
13. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сбор. / Пер. с нем.; Под ред. А.Л. Доброхотова. – М., 1991.
14. Luijpen W. Phenomenology of Natural Law. – Pittsburg, 1967.

Надійшла до редакції 07.02.2012

БЕДРІЙ М.М., аспірант
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 340.141(477)

ДО ПИТАННЯ ПРО ТИПОЛОГІЮ УКРАЇНСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

Досліджено історичні типи українського звичаєвого права, їх елементи та характерні риси. Розглянуто додержавне, вервне, копне, козацьке та карпатське право.

Ключові слова: додержавне право, вервне право, копне право, козацьке право, карпатське право.

Исследуются исторические типы украинского обычного права, их элементы и характерные черты. Рассматриваются догосударственное, вервное, копное, казацкое и карпатское право.

Ключевые слова: догосударственное право, вервное право, копное право, казацкое право, карпатское право.

Historical types of Ukrainian customary law, their elements and characteristics are researched. The pre-state law, the “verv” law, the “kopa” law, the cossack’s law and a Carpathian law are analyzed.

Keywords: pre-state law, “verv” law, “kopa” law, cossack’s law, Carpathian law.

Розвиток українських держави та права в сучасних умовах мотивує юридичну науку до пошуку оптимальної моделі публічної влади та пріоритетів у вдосконаленні права. Як видається, ці завдання неможливо виконати без глибоких досліджень права та його історії. Значний інтерес у цьому контексті становить історія українського звичаєвого права, адже його безпосереднім творцем був український народ, втілюючи у ньому своє бачення справедливості та захисту своїх життєво необхідних прав та інтересів.

Українським звичаєвим правом можна вважати систему звичаєво-правових норм (правових звичаїв) та інститутів, які мали (або ж мають) юридичну чинність на українських землях внаслідок їх визнання як правових українським народом і дотримання, виконання чи використання протягом тривалого проміжку часу. Як і кожне право, діюче в суспільстві, українське звичаєве право мало подвійну природу – спеціально-юридичну та загальносоціальну.

У спеціально-юридичному значенні нормою звичаєвого права доцільно вважати загальнообов'язкове правило поведінки, сформоване суспільною практикою та санкціоноване чи забезпечене державою з метою регулювання, охорони і захисту суспільних відносин. У загальносоціальному значенні норма звичаєвого права – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке виникає і розвивається незалежно від згоди і санкції держави, набирає чинності в суспільному житті внаслідок переконання народу в його необхідності та справедливості [1, с. 46-47].

Аналізуючи детальніше українське звичаєве право, можна з упевненістю переконатись у його неоднорідності. Проте українське звичаєве право було системою правових норм, а відтак його неоднорідність виражалась у певних підсистемах. Оскільки підсистеми формувались у процесі історії під впливом тогочасних суспільних умов, були домінуючими у конкретний період або конкретному регіоні, тому існують підстави назвати їх історичними типами. Отже, історичний тип українського звичаєвого права – це одна з його підсистем, яка склалася історично, містить взаємоузгоджені норми та інститути, набуває поширеності в певному періоді на всіх чи окремих українських землях.

Точну кількість таких підсистем (видів або історичних типів) українського звичаєвого права неможливо визначити, проте деякі з них особливо чітко вирізняються: додержавне право, вервне право, копне право, козацьке право, карпатське право тощо. Вони не завжди діяли одночасно, інколи змінювали одне одного (вервне право у XIV ст. трансформувалось у копне) чи навіть конкурували одне з одним. Тому варто проаналізувати детальніше ці найбільш чітко виражені історичні типи українського звичаєвого права.

Додержавне право. Українці є прямими нащадками східних слов'ян, або ж антів. Тому українське право формувалось на основі додержавного права східних слов'ян або ж «протоправа». У додержавну епоху єдиним джерелом права східних слов'ян був правовий звичай. Більшість дослідників вважають, що право виникло раніше від держави. Тобто право не є тільки тим, яке утворило чи санкціонувала держава. Відтак можна стверджувати, що суспільні відносини додержавного суспільства східних слов'ян регулювались поступово утвореною та помірно узгодженою системою звичаєво-правових норм.

Саме в додержавний період зароджуються звичаєво-правові інститути громадського суду, кровної помсти, гоніння сліду, поволення та ін., які згодом еволюціонували та ввійшли до складу інших історичних типів українського звичаєвого права.

Додержавне право («протоправо») східних слов'ян мало свої особливості. Звернемо увагу на деякі з них:

- 1) слов'яни вели осілий спосіб життя, не були войовничими, а тому первісні норми їх права не були надмірно жорстокими щодо правопорушників;
- 2) протоправо східних слов'ян містило спільні засади правового регулювання з іншими слов'янами (західними та південними). Ці спільні засади зберігались протягом тривалого часу, а при детальному розгляді окремі з цих спільностей можна знайти і в сучасних правових системах України, Польщі, Хорватії та ін.;
- 3) східні слов'яни були землеробами, тому первинні правові норми всебічно захищали їх речові права щодо землі, власності, праці, плодів тощо;
- 4) не визнаючи моделі влади з єдиним правителем-тираном, право східних слов'ян сповнене духом демократизму, участі народу у суспільних справах;
- 5) оскільки етнічна українська територія була розміщена на перетині торгівельних шлях-

хів, континентів, зазнавала постійних вторгнень кочівників, перебувала у сусідстві з античними містами-державами Північного Причорномор'я та провінціями Римської імперії, протоправо східних слов'ян (антів) не могло перебувати у статиці, тому досить динамічно розвивалось;

б) існують усі наукові підстави вважати східних слов'ян прямими спадкоємцями високо-розвиненої трипільської культури, а відтак стверджувати, що їх звичаєве право базувалось на багатій історичній традиції;

7) родюча українська земля виключила необхідність домінування рабовласництва (не потрібно було надмірних витрат праці), а також сприяла становленню принципу рівноправності учасників суспільних відносин.

Вервне право. Коли давньоукраїнське суспільство досягло нового щабля свого розвитку, перейшовши до державної системи організації влади, додержавне право східних слов'ян зазнало значної еволюції. Князівська влада формувала законодавство та змінювала окремі правові звичаї. Значного обмеження зазнала кровна помста. За таких умов основним осередком розвитку звичаєвого права в Київській Русі стала верв. На цьому наголошують чимало науковців [2, с. 155]. Верв була сільською територіальною громадою, керівництво якою здійснювали її найстарші за віком і найбільш авторитетні представники. Саме вони були знавцями та охоронцями правових звичаїв, а також суддями вервного суду. Цей історичний тип українського звичаєвого права можна назвати «вервним правом».

На думку В. Лешкова, звичаєве право було результатом правотворчої діяльності верві [3, с. 72]. Тому й не дивно, що його також часто називають «вічовим правом». Інакше кажучи, верв не тільки дотримувалась та застосовувала правові звичаї, а й була уповноважена створювати їх. Очевидно, це відбувалось шляхом усталення певної практики правовідносин або через вервні віча та суди, коли їх рішення повторювались у багатьох вервах і поширювали на них свою чинність.

Правове регулювання суспільних відносин у верві ґрунтувалось на основі правових звичаїв, які були комплексною й узгодженою системою – вервним правом. Згодом ця система еволюціонувала і з XIV ст. трансформувалась у «копне право», існування якого обґрунтував І. Черкаський [4, с. 56]. Норми вервного права регулювали усе коло суспільних відносин у вервах, крім тих, які підпадали під сферу регулювання державного права. Вервне право передусім визначало особливості формування та функціонування органів місцевого самоврядування, а також здійснення судочинства. Форма договору за вервним правом була усною. У звичаєвому праві вервів був відсутній інститут смертної кари. Прийняті князями закони, у тому числі «Руська правда», часто дублювали та санкціонували норми вервного права. Отже, можна стверджувати, що вервне право було основним регулятором правовідносин у Київській Русі.

Копне право як вид (тип) українського звичаєвого права сформувалось у XIV ст. внаслідок еволюції вервного права. Під «копним правом» необхідно розуміти історичний тип (вид) українського звичаєвого права, що виражався в підсистемі матеріальних і процесуальних норм, які застосовували копні суди в своїй діяльності, а також інститутів, котрі ці норми в себе об'єднували. У систему копного права входили інститути юридичної відповідальності, права власності, копного суду, копного округу, гоніння сліду та ін.

Правовий інститут копного суду був центральним у копному праві, оскільки діяльність копних судів не лише забезпечувала його дотримання та застосування, але й зумовлювала його еволюцію. Рішення копних судів не мали прецедентного характеру, однак їх судова практика могла як формувати нові правові звичаї, так і спричиняти відмирання неактуальних юридичних норм.

Під час здійснення копного судочинства копні суди застосовували складну систему процесуальних дій, більшість яких мали звичаєве походження. Їх регулювали звичаєво-правові норми про: відкриття провадження (позов, обрання копних суддів та ін.), здійснення попереднього розслідування (гоніння сліду, звід, поволаання, сок, «давання вина» тощо), судовий розгляд (заклад, судові дебати, примирення тощо), докази та доказування («лице», свідки, присяга, ордалії та ін.), оскарження рішення («обча копа» та ін.), а також його виконання («оговор копний», звільнення злочинця дівчиною тощо).

Рішення копних судів приймались передусім на основі матеріальних норм українського звичаєвого права. У рішеннях копних судів застосовувались як цивільні (про власність, про земельні межі, про делікти тощо), так і кримінальні (про злочини, про покарання та ін.) норми українського звичаєвого права.

Копне право увібрало в себе створені народом і апробовані громадськими судами норми, що

регулювали різні сфери суспільних відносини. У цьому контексті варто згадати випадок, який відбувся у 1631 р. у Самбірській економії, коли громада с. Яблонька Дубова під час спору з вйтом про межі їх землеволодінь аргументувала свою позицію нормами копного права: «do tego czasu kupnym obuczajem przy wolnikach zostaly» («до того часу купним звичаєм при вільних землях залишилися» – М. Б.) [5, арк. 615 зв.]. З наведеного факту можна зробити висновок, що копне право містило норми щодо права володіння землею. Очевидно, у ньому були й інші цивільно-правові норми.

Положення, закріплені в рішеннях копних судів, дозволяють говорити і про окремі риси кримінальної відповідальності за копним правом. Так, у 1568 р. копний суд у с. Любча Луцького повіту, розглянувши кримінальну справу про розкрадання, вчинені урядником Яном Нетецьким, його дружиною Анною, а також Лавриком із Богушівки, зазначив у своєму рішенні: «з тих причин при тих речах, з якими перед нас приведені, казуємо вас обох на шибеницю згідно права нашого копного» [6, арк. 68]. Отож, копне право передбачало за вчинення розкрадань смертну кару у вигляді повішання.

Козацьке право. В умовах постійної зовнішньої загрози Запорізька Січ могла гарантувати свою безпеку тільки за допомогою досягнення суспільного компромісу в її середовищі, яким стала особлива система звичаєво-правових норм, відома як козацьке право. В основі козацького права були «стародавні звичаї, словесне право та здоровий глузд». Звичаєво-правові норми січового товариства були спрямовані на захист першочергових потреб цієї спільноти – особистої свободи, соціальної рівності, широкої демократії, надійного озброєння, а також дисципліни, єдності та суворого підпорядкування керівництву під час військових дій [7, с. 78].

За переконанням В. Кульчицького, козацьке право – це сукупність звичаєвих норм (приписів), переважна більшість яких виникла в Запорозькій Січі. Вчений також зазначав: «Звичаєве право Запорізької Січі, доповнене правовими актами місцевої військово-адміністративної влади, вважалося народним правом, користувалося великим авторитетом, охоронялося державою та народними традиціями і навіть одержало своєрідну назву – козацьке право. Норми козацького права склали основу правової системи Гетьманщини, що проіснувала до 1840-42 рр.» [8, с. 324-325]. Отже, козацьке право було історичним типом (видом) українського звичаєвого права.

У рішеннях кошового суду Запорозької Січі майже не було посилань на закон, оскільки абсолютна більшість справ вирішувалась на підставі норм звичаєвого козацького права. Ці норми регулювали не лише цивільні, кримінальні та процесуальні правовідносини, але й визначали військово-адміністративний устрій, правила ведення війни тощо [9, с. 29].

В умовах Гетьманщини козацьке право набуває значного поширення та стрімкого розвитку. На основі його норм було визначено модель державної влади та адміністративно-територіального устрою. Суди усіх рівнів Гетьманщини застосовували у своїй діяльності козацьке звичаєве право, яке визначало особливості судочинства та містило матеріальні юридичні норми.

Український вчений О. Шевченко слушно зауважив, що система права Гетьманщини була сформована на базі норм козацького права та копного права, які у середині XVII ст. набули загальнодержавного характеру, а відтак переросли в українське загальне право [10, с. 159]. У XVIII ст. козацьке звичаєве право стало одним із основних джерел кодифікації права Гетьманщини. Його норми були санкціоновані в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), «Екстракті малоросійських прав» (1767 р.) та ін. законодавчих актах і проектах [8, с. 325].

Карпатське право. У XIV ст. у західноукраїнських селах набуло поширення також так зв. волоське право [11, с. 135]. Воно зародилось у Валахії (румунська етнічна територія) та розповсюджувалось на численні румунські, молдовські, угорські, польські й українські села Карпат і Прикарпаття. В умовах Польського королівства села волоського права мали привілейоване правове становище (менші податки, повинності тощо), тому в деяких округах Українських Карпат вони за кількістю значно переважали порівняно з селами українського права. Волоське право передбачало не лише особливості сільського самоврядування та оподаткування, але й своєрідну організацію судочинства.

Аналіз національного складу населення сіл волоського права в Україні засвідчує, що його переважаючою частиною були українці. Постає питання: звідки ці селяни могли дізнатись про зміст норм волоського права, яке, на відміну від німецького, не зосереджувалось у писаних збірниках? Воно складалось із усних звичаєво-правових норм, рецепція яких могла бути в українських селах тільки повільною та частковою. Звісно, більш повною вона була у прикор-

донних із Румунією буковинських селлах, проте за загальним правилом українські села з волооським режимом не керувались у своїй діяльності класичним волооським правом.

Із аналізу судових актів сіл волооського права випливає, що у своїй діяльності суди цих сіл керувались насамперед нормами українського звичаєвого права. Проте певний вплив волооського права в українських карпатських селлах був присутнім. Тим паче, що більшість даного населення займались скотарством, як і жителі етнічної Валахії. Внаслідок цього українське звичаєве право у західноукраїнських селлах волооського права продовжило свій розвиток і отримало вираження в новому історичному типі українського звичаєвого права, яке офіційно називалось волооським, але по суті було карпатським. Звідси існують підстави вважати, що карпатське право – це історичний тип українського звичаєвого права, який сформувався у середньовічних селлах Українських Карпат і Прикарпаття під впливом так зв. волооського права й увібрав у себе матеріальні та процесуальні правові норми, які регулювали відносини щодо місцевого самоврядування, судочинства, оподаткування, землеволодіння тощо.

Представлений перелік історичних типів українського звичаєвого права не є вичерпним; безперечно, на українських землях могли діяти й інші підсистеми звичаєвого права. Однак зазначені типи вирізняються найбільш чітко та дозволяють по-новому розглянути систему українського звичаєвого права. Також слід зауважити, що наведені в цій статті історичні типи хронологічно обмежені XVIII ст. І це й не дивно, адже з XIX ст. правовий звичай втратив свої позиції як основне джерело українського права. Водночас свою чинність припинили більшість правових звичаїв, а ті, що збереглись, були деформовані. За таких умов розпочалось руйнування системи українського звичаєвого права (а з ним і національної правової культури), що остаточно завершилось у XX ст. із переходом українських земель до складу СРСР.

Підсумовуючи, можна дійти висновку про те, що українське звичаєве право слід сприймати як складне багатостороннє суспільне, культурне та правове явище, яке виражалось у своєрідних підсистемах – історичних типах. Їм були притаманні як спільні, так і відмінні правові інститути та норми, які еволюціонували в процесі історії. Розуміння типології українського звичаєвого права відкриває можливість пояснити різні етапи та вектори його розвитку, а синтез основних ідей його історичних типів – сформувати універсальну світоглядну парадигму, на якій необхідно будувати національну правову систему сучасної української держави.

Список використаних джерел:

1. Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2011. – Вип. 54. – С. 45-51
2. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. – К., 2006.
3. Лешков В.М. Русский народ и русское государство. История русского общественного права до XVIII в. // Антологія української юридичної думки / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К., 2002. – Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – С. 52-136.
4. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII в. в. // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1928 – Вип. 4, 5.
5. Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка. Відділ рукописних, стародруківаних і рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Фонд «Ekonomia Samborska». – Zbiór rękopisów № 518 III (Судові акти 1614-1632). – 626 арк.
6. Центральний державний архів України у м. Києві. – Фонд 25 (Луцький гродський суд). – опис 1. – спр. № 10 (Актова книга січень – 30 грудня 1568 р.). – 431 арк.
7. Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76-80
8. Кульчицький В. Козацьке право // Довідник з історії України (А-Я) / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2002. – С. 324-325.
9. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.
10. Історія українського права / За ред. І. А. Безклубого. – К., 2010.
11. Шандра Р. Волоське право та його поширення на українських землях // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2007. – Вип. 44. – С. 135-142.

Надійшла до редакції 13.12.2011

